

Перепоховання князів Бориса та Гліба у Вишгороді



Практика перепоховань у християнському поховальному обряді Давньої Русі зафіксована в писемних джерелах. Більшість подібних випадків пов'язана з повторним похованням представників князівського та чернечого середовища. Так, згідно з повідомленням давньоруських авторів, представники князівського роду – Ольга, Ярополк та Олег – були перепоховані в Десятинній церкві, а ігумен Феодосій Печерський – в Успенському соборі.

Найдетальнішими й водночас найскладнішими для вивчення є повідомлення про перепоховання останків (мощей) князів Бориса та Гліба – найшановніших святих Київської Русі. Згідно з даними писемних джерел, тіло Бориса було перепоховано чотири рази, а тіло Гліба зазнало п'яти перепоховань. При цьому двічі (1072, 1115 роки) цей обряд набував значення політичної події загальнодержавного рівня. Це було зумовлено політичними мотивами, пов'язаними з процесом канонізації Бориса і Гліба та утвердженням Борисоглібського культу як загальноруського.

Опис поховання та перепоховання князів Бориса й Гліба міститься в літописних статях 1015, 1072, 1115 років [ПСРЛ, 1908, с. 83–87, 120, 194–195], «Чтенії о житії і погубленії святую страстотерпцю» (авторство приписується Нестору) [Бугославський 1928, с. 179–206], «Сказанії і страсті і

похвалі святим Борису та Глібу» [Бугославський 1928, с. 1–154], «Сказанії чудес святою страсотерпцю» [Бугославський 1928, с. 154–178] (там ідеться, серед іншого, про будівництво храмів-усипалень Бориса і Гліба у Вишгороді та перенесенні мощей у 1072 і 1115 роках), а також в паремійних читаннях та церковних службах святим. Упродовж ХІХ – на початку ХХІ ст. ці повідомлення неодноразово ставали об'єктом наукового аналізу. Історіографія даного питання є настільки великою та складною, що навіть стисло охарактеризувати й проаналізувати її в межах однієї статті неможливо. Серед найвагоміших – праці О. Шахматова, В. Васильєва, митрополита Макарія (Булгакова), Г. Федотова, Є. Голубинського, Н. Нікольського, Д. Абрамовича, Д. Ліхачова, Л. Черепніна, С. Бугославського, М. Вороніна, М. Каргера, М. Ільїна, В. Яніна, Л. Мюллера, М. Алешковського, В. Лесючевського, О. Хорошева, А. Поппе, Б. Успенського, Г. Подскальського, Н. Невзорової, В. Біленкіна, А. Ужанкова, О. Гіппіуса, Н. Серьогіна, Н. Мілютенко, С. Міхеєва, А. Ранчіна, В. Кучкіна. Слід також зазначити, що практично кожен з авторів, хто звертався до вивчення цієї теми, зосереджувався лише на окремих її аспектах і намагався запропонувати нову її інтерпретацію.

Храм-усипальня у Вишгороді, до якого 1115 року було перенесено мощі Бориса та Гліба, дійшов до нашого часу в археологізованому стані. Над його рештками сьогодні стоїть церква ХІХ ст., освячена на честь цих святих. Археологічні дослідження Вишгорода та архітектурних решток давньоруського храму розпочалися ще на початку ХІХ ст. та тривають, з перервами, до сьогодні (2021 рік). Протягом ХХ ст. їх здійснювали Ф. Козубовський, Т. Мовчанівський, М. Каргер, Р. Орлов. Із сучасних археологічних досліджень слід відмітити праці В. Івакіна та Д. Бібікова [Бібіков 2016, с. 106–119]. За тривалий період вивчення (понад 200 років) вдалось отримати значний археологічний матеріал, який дає уявлення про будівельні матеріали (плінфа, вапно, полив'яні плитки), що їх використовували для спорудження храму, виявити особливості його

планувальної структури, визначити головні етапи будівництва. Досліджено також поховальні комплекси храмового некрополя. Окрім цього, отримано дані до вивчення історичної топографії Вишгорода, які дозволяють краще зрозуміти історію храму-усипальні.

У цій статті ми розглянемо здійснення перепоховання (точніше – ряду перепоховань) як приклад постпоховальної практики: перенесення тіл князів до *нового* місця упокоєння (могили, гробниці) у спеціально споруджений для цього представниками правлячої еліти *новий* храм-усипальню.

Розглянемо історичні події, що передували цьому. За повідомленням літопису, після смерті князя Володимира Святославича в 1015 році розпочався конфлікт між його нащадками за київський стіл. У ході цієї боротьби загинули князі Борис (у хрещенні Роман) та Гліб (у хрещенні Давид), пізніше канонізовані як перші руські святі. Князя Бориса було вбито під час повернення з походу на печенігів, коли він з дружиною стояв табором на річці Альті. За літописною розповіддю, спочатку князя поранили в шатрі та пораненого загорнули в цей шатер і, поклавши на віз, вивезли з табору. Після цього, уже в дорозі, його вбили. Організатором убивства нібито був вишгородський боярин Путша. Можливо, саме тому тіло вбитого Бориса доправили до Вишгорода, де потай поховали біля дерев'яного храму Святого Василя [ПСРЛ 1908, с. 87]. Проте в історіографії є також інша версія щодо розвитку подій, які призвели до загибелі князя, а також щодо особи організатора вбивства [Ильин 1957; Данилевский 1998, с. 336–354].

Згідно з літописом, князь Гліб загинув на річці Смядині під Смоленськом. Його корабель захопили люди Святополка, після чого Гліба було вбито. Тіло князя поховали на березі річки «межю двѣма кладома» [ПСРЛ 1908, с. 87].

У 1019 році, після перемоги в боротьбі за владу, князь Ярослав Володимирович вирішив встановити місцезнаходження поховань Бориса та Гліба [Бугославський 1928, с. 15]. Подібне бажання впорядкувати могилу

родичів було звичайною на той час практикою у випадках, коли померлі могли бути поховані не відповідно до свого статусу та на неосвяченій землі.

Поховання Бориса відразу знайшли у Вишгороді, а ось поховання Гліба довелося розшукувати. Згідно з писемними повідомленнями, ці розшуки тривали рік [Бугославський 1928, с. 194]. Врешті, як свідчить «Сказаніє і страсть», на місці могили Гліба люди «свѣтъ видѣша и свѣщи въ пустѣ мѣстѣ» [Бугославський 1928, с. 15]. За цим видінням визначили місце поховання і відправили священників знайти тіло. Коли тіло Гліба було знайдено, улаштували його урочисте перенесення. До могили рушила процесія: «и шьдъше съ крѣсты и съ свѣщами мѣнозѣми» [Бугославський 1928, с. 15]. З великою шаную тіло Гліба взяли з могили та перенесли на спеціально підготовлений для цього корабель. На кораблі його доставили у Вишгород, до храму Святого Василя, де раніше вже був похований Борис. Викопавши нову могилу, поряд з могилою Бориса, Гліба урочисто поховали [Бугославський 1928, с. 195]. Утім, слід зазначити, що всупереч розповіді в «Чтенії о житії» та «Сказанії і страсті», висувалася думка, згідно з якою, ще в 1015 році тіло Гліба було перенесено з берега Смядині до храму в Смоленську його братом Святославом.

Наскільки відомо, могила князів Бориса та Гліба поблизу церкви Святого Василя не була відмічена меморіальною спорудою [Каргер 1952, с. 80] чи маркована якимось іншим чином як князівське поховання. Напевно, саме тому відбулася подія, змальована Нестором у «Чтенії о житії»: у Вишгороді зупинився варязький загін, один з варягів, перебуваючи біля церкви, наступив (встав) на могилу князів Бориса та Гліба, хоча й зробив це ненавмисне, бо «не вѣды» про поховання князів. У будь-якому разі після цього від поховання здійнялося полум'я, що опалило ноги варяга. Нібито саме після цієї події люди почали приходити до місця поховання та зі страхом поклонятися гробам святих [Бугославський 1928, с. 196].

Невдовзі церква Святого Василя згоріла. Вона зайнялася від забутої паламарем свічки. Полум'я охопило стіни, і хоча люди встигли винести речі з

храму, сама будівля загинула у вогні [Бугославський 1928, с. 197]. Цю подію слід вважати відправною точкою для всіх подальших подій – будівництва нових церков (храмів-усипалень) та перенесення туди мощей Бориса і Гліба.

Будівництво першого храму-усипальні та, відповідно, перше перенесення гробів (рак) князів до нової церкви (збудованої вже саме як храм-усипальня) традиція пов'язує з Ярославом Мудрим та митрополитом Іоанном. Слід зазначити, що ця подія не знайшла відображення в літописі і згадується лише у «Сказанії чудес» [Бугославський 1928, с. 158–159] та «Чтенії о житії» [Бугославський 1928, с. 198]. Згідно з ними, дізнавшись, що храм Василя згорів, князь Ярослав звелів спорудити на тому ж місці невелику церкву («клѣтькоу малоу»), призначену для розміщення в ній гробниць Бориса та Гліба.

Процес перенесення тіл Бориса та Гліба у новий храм відбувся в два етапи. Спочатку архієпископ із кліром освятив нову церкву, а перенесення до храму-усипальні відбулося наступного дня. Архієпископ з духовенством прийшов до могил із хрестами та, сотворивши молитву, звелів викопати поховані тіла. При цьому в «Чтенії о житії» домовини князів згадуються як «ковчег» та «рака», а в «Сказанії чудес» – як «гроб».

Коли відкрили домовини, присутні побачили, що тіла Бориса й Гліба не зазнали розпаду, від них ішов приємний запах. Це сприйняли як чудо. Самі ж домовини внесли в церкву, поставили їх з правого боку (з півдня) та справили службу.

Як уже зазначено, про ці події, що їх вважають першим перенесенням мощей Бориса та Гліба, немає згадок у літописі. Їх дата визначається дослідниками по-різному: 1020 рік (Г. Федотов); 1021 рік [Макарій 1857, с. 93]; 1026 рік [Приселков 1913, с. 71–72].

Як можна зрозуміти, домовини князів було розміщено всередині маленького храму-усипальні вище рівня підлоги («поставиша надъ землею»). Таким чином, до них можна було доторкнутися. За цих умов відбулося чудо прозріння: доторкнувшись до домовин та поцілувавши їх, сліпий отримав

зцілення [Бугославський 1928, с. 159]. Саме після цього чуда архієпископ Іоанн порадив князю Ярославу збудувати велику церкву на честь Бориса та Гліба, з чим князь погодився. На жаль, з текстів «Чтенія о житії» та «Сказанія чудес» не зрозуміло, скільки на той момент минуло часу від будівництва першого храму-усипальні.

У «Чтенії о житії» Ярослав почав підготовку до будівництва храму, замовивши взимку теслям необхідну деревину. Будівництво розпочалося наступного літа [Бугославський 1928, с. 199]. Новий храм-усипальня, за «Сказанієм чудес», мав п'ять верхів, був розписаний весь «и оукраси ю всею красотою» [Бугославський 1928, с. 160].

По завершенні будівництва князь звернувся до митрополита з проханням освятити новий великий храм. Церкву було освячено, і до неї перенесли домовини Бориса та Гліба, встановивши їх з правого боку (з півдня). У перенесенні брали участь князь Ярослав, митрополит Іоанн та священники, бояри. По завершенню літургії відбувся урочистий обід для всіх присутніх. Це сталося 24 липня (дата загибелі Бориса). Ярослав повелів у цей день «праздъникъ праздъновати» («Сказаніє чудес») [Бугославський 1928, с. 160] (до сьогодні 24 липня – церковне свято Бориса і Гліба). Загалом же приурочені до перепоховання святкування тривали 7 днів і мали публічний характер, було обдаровано нужденних.

При новій церкві-усипальні митрополит поставив попів і дияконів для літургій та відправлення щоденних служб. Князь дав на новий храм одну десяту частину данини, яку отримував з Вишгорода [Бугославський 1928, с. 200] (традиційна «десятина»), подібно до того, як Володимир дав десяту частину данини на церкву Богородиці (Десятинну).

Рік освячення другого за часом побудови храму-усипальні Бориса та Гліба, як і час побудови першого, визначається різними дослідниками по-різному, у доволі широкому діапазоні «часу правління Ярослава». О. Шахматов вважає, що це відбулося 24 липня 1026 року [Шахматов 1908, с. 58]. О. Мусін пропонує дату 24 липня 1026 року або 24 липня 1037 року

[Мусин 2007, с. 104]. Н. Мілютенко відносить цю подію приблизно до 1051–1052 років [Мілютенко 2006, с. 49], а на думку О. Назаренка, вона відбулася у 1050/1051 роках [Назаренко 2007, с. 77].

Наступне перенесення мощей князів Бориса та Гліба також пов'язане з будівництвом нового храму-усипальні. Воно сталося за княжіння Ізяслава Ярославича. У «Чтенії о житії» зазначено, що цей князь, відвідуючи споруджений раніше храм, звернув увагу на його «ветхость». З огляду на це, він визначив поблизу місце для будівництва нового дерев'яного храму. На тому місці на прохання князя митрополит Георгій сотворив молитву. Після цього місцевий староста зібрав теслярів, які за короткий час звели будівлю. Князь віддав частину данини на оздоблення нового храму, а по завершенні робіт звернувся до архієпископа Георгія з проханням про перенесення тіл (мощей) князів до нової будівлі. Георгій освятив церкву, саме перенесення відбулося наступного дня [Бугославський 1928, с. 201–202].

Відповідно до літописного повідомлення, перепоховання відбулося 20 травня 1072 року. Для участі в ньому до Вишгорода приїхали Ізяслав, Святослав та Всеволод Ярославичі, митрополит Георгій, переяславський єпископ (Петро), юр'ївський єпископ Михаїл, ігумен печерський Феодосій, ігумен монастиря Святого Михаїла Софроній, ігумен монастиря Святого Спаса Герман, ігумен переяславський Миколай та інші ігумени [ПСРЛ 1908, с. 201–202]. У «Сказанії чудес» згадується ще один учасник події – митрополит чернігівський Неофіт [Бугославський 1928, с. 161].

У джерелах обряд перенесення зображується як урочиста та пишна подія (фактично – свято). Її можна розділити на кілька послідовних етапів. Літопис відзначає особливості формування процесії, яка супроводжувала тіла до місця нового поховання. Спершу тіло князя Бориса в дерев'яній раці підняли на плечі Ізяслав Ярославич, Олег Ярославич, Всеволод Ярославич та понесли до нового храму. Попереду них слідувала процесія – ішли ченці, тримаючи свічки, за ними диякони з кадилами, потім пресвітери, слідом єпископи та митрополит. Йдучи за цією процесією, Ярославичі понесли раку Бориса.

Особиста участь племінників померлого в перенесенні його тіла підкреслювала родинний зв'язок між живими та мертвим (можливо, як один з проявів культу предків).

Після того, як дерев'яну раку з тілом князя занесли в нову церкву, за словами літописця, її відкрили та храм наповнився пахощами. При цьому автор протиставляв це смороду, що виходив з могили Святополка [ПСРЛ, 1908, с. 87], тіло якого розклалося. Мощі Бориса переклали до нової кам'яної раки, підготовленої заздалегідь для розташування в новозбудованій церкві.

Після цього відбулося перенесення мощей Гліба. Його тіло до нової церкви транспортували в кам'яній раці, можливо, тому, що дерев'яна рака Гліба, у якій тіло містилося до цього, на момент перенесення через свій стан не підлягала транспортуванню. Проте не виключено, що в кам'яну раку мощі Гліба було вміщено ще до подій 1072 року.

Літописець зазначає, що кам'яну раку з тілом Гліба поставили на сани й повезли, узявшись за мотузки. З опису не зрозуміло, чи тягнули її Ярославичі власноруч. Проте, зважаючи на опис перенесення тіла Бориса, можна припустити, що це було саме так. Потрібно також зауважити, що всі ці події відбувались у травні, тому використання саней для транспортування тіла можна розглядати лише як прояв традиції, виникнення якої на Русі простежується ще з язичницького часу [Боровський 1992, с. 155–156; Козлов 2000, с. 68]. Так, саме на санях 1015 року переміщали тіло князя Володимира до місця поховання в Десятинній церкві, 1054 року Ярослава Володимировича – до Софійського Собору, 1079 року Ізяслава Ярославича – до Десятинної церкви. Окрім цього, використання саней як обов'язковий елемент обряду проводів «на той світ» у східних слов'ян неодноразово фіксували дослідники [Велецкая 1978, с. 59–61].

Під час перенесення раки з тілом Гліба до нового храму відбулася «затримка» на вході: «въ двѣрехъ стаща. рака не поидуши». Народу звеліли взивати до бога «Господі, помілуй», і лише після цього раку змогли завезти до храму та встановити на новому місці [ПСРЛ 1908, с. 121].

У «Чтенні о житії» та «Сказанії чудес» є сюжет, відсутній у літописі: благословення присутніх князів Ярославичів рукою одного з князів-мучеників [Бугославський 1928, с. 161, 202]. Згідно зі «Сказанієм», воно відбулося рукою мученика Гліба, після чого на голові Святослава Ярославича залишився ніготь померлого князя-мученика. З цією розповіддю пов'язують особливе вшанування Гліба в чернігівській землі, де правила нащадки Святослава Ярославича. Натомість, згідно з «Читанням», князів було благословлено рукою Бориса, вшанування якого стало поширеним у тих землях, де правила нащадки Всеволода [Ужанков 2000, с. 38–39]. Зазначимо, що ці два випадки слід розглядати не лише як прояв культу предків роду, але й у руслі політичних тенденцій Русі, які спричинили формування нових династій [Биленкин 1993, с. 56]. Потрібно також відмітити, що в історіографії є версія початкової канонізації лише Гліба, що могло також вплинути на поширення його культу на землях Ольговичів як «старших Рюриковичів» [Лесючевский 1946; Алешковский 1972].

По закінченні транспортування й встановлення рак з мощами Бориса та Гліба в новому храмі було проведено літургію, потім – урочистий обід, що, за словами літописця, відбувся «с любовью великою». На обіді були присутні брати Ярославичі зі своїми боярами. Обід цей нагадував поминальну трапезу, хоча скоріше був святковим завершенням урочистої події.

У цілому ж обряд перенесення тіл Бориса та Гліба в новий храм у Вишгороді нагадує обряд поховання інших представників князівського кола. Приблизно так само, згідно з повідомленнями літописів, відбувалося транспортування тіл та поховання князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Можна визначити головні складові такого обряду: підготовка місця поховання та гробниці (домовини); пишній провід; транспортування тіла родичами в поховальній процесії; здійснення обряду покладення тіла померлого до місця поховання; урочисте богослужіння; вшанування померлих обідом («поминками-стравою»). Водночас, на відміну від традиційного князівського похорону, перенесення мощей Бориса та Гліба

відбувалось як важливе урочисте дійство, фактично свято (вшанування святих), позбавлене горя та жалю. Не було традиційного для поховального обряду плачу за померлими, тобто була відсутня ідея про перехід до потойбічного світу. Натомість був присутній святковий настрій, пов'язаний з винятковим статусом померлих, їх ушануванням, зв'язком живих та мертвих у межах роду. При цьому під час події були присутні не лише родичі (племінники князів-мучеників). Як зазначено в «Чтенні о житії», обряд перепоховання відбувся за присутності численного люду, багатьох дорослих і дітей [Бугославський 1928, с. 201–202].

Висловлювалося припущення, що освячення нового храму-усипальні за присутності трьох Ярославичів та численних представників церковної ієрархії було лише завершенням князівського з'їзду, присвяченого розгляду суто політичних питань [Каргер 1952, с. 82]. Утім, у будь-якому разі, це не змінює сутності самого урочистого обряду, головні риси якого можна простежити і в наступному перепохованні князів, яке відбулося згодом.

Через деякий час після зайняття київського престолу Святослав Ярославич вирішив збудувати кам'яну церкву-усипальню Борису та Глібу. Однак за його життя будівництво нового храму не було завершено, стіни звели лише до висоти 80 (50) ліктів. Після того, як на київський стіл повернувся Ізяслав Святославич, будівельні роботи не відновилися. Продовжив їх Всеволод Ярославич. Проте будівництво не було успішним. Як оповідає «Сказаніє чудес», у ніч по закінченню будівельних робіт верх церкви завалився [Бугославський 1928, с. 165]. Відновлення напівзруйнованої споруди здійснив Олег Святославич, син Святослава Ярославича – засновника храму. Будівництво було завершено в 1110–1111 роках.

Новий кам'яний храм став головною архітектурною домінантою міста Вишгорода. За своїм розміром (42×24 м) це один з найбільших храмів Давньої Русі. Він був хрестовокупольним, тринавим, триапсидним, видовжених пропорцій, що надавало йому рис базилікальності. Характерна

особливість – наявність додаткового розмежування між підкупольним простором і апсидами, фактично перетворювало храм на восьмистовпний. Він був споруджений у техніці *opus mixtum* із плінфи та каменю на цем'янковому розчині. Результати новітніх досліджень свідчать, що більшість будівельних матеріалів (плінфа, керамічна плитка, будівельний розчин) для нього виготовляли безпосередньо на церковному подвір'ї або на посаді Вишгорода [Бібіков 2016, с. 118].

Як розповідає «Сказаніє чудес», князь Олег Святославич привів майстрів та надав їм усе необхідне для завершення робіт. Припустимо, що це були майстри з підвладної нащадкам Святослава Чернігівської землі. Аналізуючи залишки кам'яного декору церкви Бориса та Гліба у Вишгороді, Є. Архипова серед рельєфів, виконаних у візантійській традиції, виокремила архітектурну деталь, яка могла бути створена саме чернігівськими майстрами [Архипова 2009, с. 23–24].

Перенесення мощей Бориса та Гліба в новозбудований храм відбулося в травні 1115 року [ПСРЛ 1908, с. 194–195]. Ця дата була символічною: 100-ліття з дня загибелі Бориса. Процес перенесення організували Володимир Мономах, Давид та Олег Святославичі (батьки саме цих князів, Святослав та Всеволод Ярославичі, були причетні до початку будівництва храму). У «Сказанії чудес» згадується, що на урочисте перенесення до Вишгорода прибули ще й діти Володимира, Давида та Олега [Бугославський 1928, с. 169].

Для участі в цій події, як і 1072 року, прибули також найвищі церковні ієрархи Русі: митрополит Никифор, чернігівський єпископ Феоктист, переяславський єпископ Лазар, білгородський єпископ (поп?) Микита, юр'євський єпископ Даниїл, печерський ігумен Прохор, ігумен Святого Михайла Сильвестр, ігумен Святого Спаса на Берестовім, ігумен Святого Андрія Григорій, ігумен кловський Петро та ряд інших представників церкви [ПСРЛ 1908, с. 194]. Беручи до уваги кількість учасників події, а також відстань від Вишгорода до князівських столиць та резиденцій ієрархів,

можна дійти висновку, що її дату було узгоджено заздалегідь. Підготовка тривала принаймні декілька місяців [Кучкин 2020, с. 7].

Як і в 1072 році, 1115 року перенесення останків Бориса й Гліба складалося з двох етапів: освячення церкви-усипальні та, власне, перенесення князівських мощей до нового храму. За повідомленнями літопису, хронологія подій була такою.

1 травня присутні у Вишгороді представники духовництва урочисто освятили новозбудовану кам'яну (муровану) церкву. Після цього князь Олег Святославич організував на честь освячення великий обід для всіх учасників урочистостей. Як продовження цього дійства убогих та прочан годували три дні.

2 травня відбулося перенесення мощей Бориса та Гліба в нову освячену церкву. Зранку митрополит, єпископи та ігумени, облачені у святительські ризи, із запаленими свічками й кадилами, прийшли до гробниць Бориса та Гліба у старому храмі. Гробницю (раку) Бориса встановили на повіз (сані), князі та бояри взяли за мотузки та потягнули її до нового храму. Процесія урочистого перенесення була приблизно така сама, як і 1072 року. Спочатку йшли ченці зі свічками, за ними священники, потім ігумени, слідом єпископи, уже перед самим саньми з ракою, а слідом – князі, які тягнули раку на санях. У «Сказанії чудес» також зазначено, що з ракою Бориса йшли князь Володимир Мономах та митрополит Никифор [Бугославський 1928, с. 169–170]. Можливо, це був прояв шанування Бориса саме як патрона (покровителя) нащадків Всеволода та Переяславської землі.

Літописець відмічає, що дійство перенесення відбулося в присутності величезної кількості людей, частина з яких заступила міські стіни. Старий храм-усипальня містився на певній відстані від нового, і шлях процесії проходив повз огорожі. Натовп, присутній тут, ускладнював її вільний прохід. Щоб відволікти людей та посунути їх зі шляху до храму, по велінню Володимира Мономаха у натовп почали кидати срібники та коштовні речі (різану поволоку). Лише завдяки цьому, відсторонивши людей, змогли

занести тіло Бориса до храму та поставити його раку «середъ цркви». Тобто, занісши першу раку, її тимчасово поставили посеред церкви.

Після цього відбулося перенесення до нового храму раки Гліба [ПСРЛ 1908, с. 195]. У «Сказанії чудес» зазначено, що раку з його тілом супроводжував князь Давид Святославич та єпископи; у ході перенесення раки порвались «ужища» (мотузки), за які тягнули сані з гробницею [Бугославський 1928, с. 170].

Попередньої домовленості про місце встановлення всередині храму між князями – організаторами перенесення не було. Тому щодо цього виникла суперечка. Володимир Мономах хотів встановити гробниці «середъ цркви» і «теремъ сребрень поставити над нима». Проте Олег і Давид Святославичі були проти цього, бо хотіли виконати волю батька, який свого часу планував встановити гробниці з правого боку (у південній частині храму) [ПСРЛ 1908, с. 195]. Можливо, у цій частині храму вже були влаштовані ніші-аркосолії для встановлення гробниць Бориса та Гліба.

За пропозицією митрополита, суперечку князів мало вирішити жеребкування. Результат жеребкування міг вважатися проявом бажання самих святих Бориса і Гліба: «да кдѣ изволита мчѣка ту же æ поставимъ». Виграли жереб Олег і Давид Святославичі [ПСРЛ 1908, с. 195]. Таким чином, гробниці встановили у храмі з правого боку закомари (у південно-західному відсіку нартекса?), як свого часу і планував Святослав Ярославич. Слід згадати, що пізніше Володимир Мономах своїм коштом оздобив сріблом і золотом гробниці Бориса і Гліба та закомари, у яких вони були розташовані.

Можливо, під час церемоніальних дій з перенесення між князями Володимиром Мономахом та Олегом і Давидом Святославичами відбулися перемовини про подальшу долю володіння Вишгородом – чи залишиться він під контролем чернігівських князів, чи повернеться під владу київського князя [Кучкин 2020, с. 11–12].

Подальше урочисте святкування на честь перенесення мощей князів Бориса та Гліба розтягнулося на три дні.

Вважається, що саме під впливом цих подій з перенесення мощей 1115 року Давид Святославич згодом збудував у Чернігові великий храм на честь святих Бориса та Гліба. Цей храм із самого початку був призначений слугувати усипальною чернігівських князів: безпосередньо в його стінах улаштували поховальні ніші-аркасолії. Напевно, їх прообразом слугували ніші з гробницями Бориса та Гліба у Вишгородському храмі. Згодом подібні ніші було влаштовано і в прибудованих до чернігівського Борисоглібського собору галереях.

Підсумовуючи, слід зазначити, що в обряді перепоховання Бориса та Гліба можна визначити елементи християнського поховального обряду, який на той час уже став традиційним для Давньої Русі. Водночас у цих подіях були присутні нові для Русі елементи вшанування святих, що робило їх перепоховання безпрецедентною подією. Пишність та складність церемонії перепоховання зумовлювалися статусом князів-небіжчиків як святих мучеників. Вважається, що процес їх канонізації остаточно був завершений як загальний для православ'я ще до 1115 року. На той час Борисоглібський культ уже остаточно утвердився як загальноруський, і обряд перенесення мощей князів-мучеників у нову церкву підкреслював це.

Перепоховання князів Бориса та Гліба було, безумовно, подією загальнодержавного масштабу. У ній тісно переплелися родинні зв'язки між померлими князями Борисом і Глібом та їхніми нащадками, учасниками перепоховання (онуками й правнуками Ярослава Мудрого); статус померлих як святих; політичні реалії та процес формування нових князівських династій на Русі, що розпочався.

Джерела та література

Алешковский, М. Х. 1972. Русские глебоборисовские энколпионы 1072–1150 гг. *Древнерусское искусство. Художественная культура домонгольской Руси*. Москва, 104–125.

Архипова, Е. И. 2009. Резной декор и саркофаги церкви святых Бориса и Глеба в Вышгороде. *Старожитності Вишгородщини. Збірник тез доповідей і повідомлень 14-ої науково-практичної конференції 24–25 травня 2007 р.*, Вишгород, с. 17–27.

Биленкин, В. 1993, «Чтение» преп. Нестора как памятник «глебоборисовского» культа. *Труды Отдела древнерусской литературы*, 47, с. 54–64.

Бібіков, Д. В. 2016. Вишгородська церква-мавзолей свв. Бориса і Гліба: підсумки досліджень і нові дані. *Археологія*, 4, с. 77–91.

Боровський, Я. Є. 1992. *Світогляд давніх киян*. Київ.

Бугославський, С. 1928. *Україно-руські пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса та Гліба (Розвідки та тексти)*. Київ.

Велецкая, Н. Н. 1978. *Языческая символика славянских архаических ритуалов*. Москва.

Данилевский, И. Н. 1998. *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.): курс лекций. Учебное пособие для студентов вузов*. Москва.

Ильин, Н. Н. 1957. *Летописная статья 6523 года и ее источник: Опыт анализа*. Москва.

Каргер, М. К. 1952. К истории киевского зодчества XI века. Храм-мавзолей Бориса и Глеба в Вышгороде. *Советская археология*, XVI, с. 77–99.

Козлов, М. М. 2000. Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ. *Український історичний журнал*, 3, с. 61–73.

Кучкин, В. А. 2020. Перенесение мощей Бориса и Глеба 2 мая 1115 г. *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*, № 3 (81), с. 6–12.

Лесючевский, В. И. 1946. Вышгородский культ Бориса и Глеба в памятниках искусства. *Советская археология*, 8, с. 225–247.

Макарий (Булгаков) 1857. *История русской Церкви*. Санкт-Петербург.

Милютенко, Н. И. 2006. *Святые князья-мученики Борис и Глеб. Исследование и подготовка текстов*. Санкт-Петербург.

Михеев, С. М. 2007. Различия в описаниях событий и взаимоотношения текстов борисоглебского цикла. *Славяноведение*, 5, с. 3–19.

Мусин, А. 2007. [Рецензия] Святые князья-мученики Борис и Глеб. Исследование и подготовка текстов Н. И. Милютенко. Санкт-Петербург, 2006. *Славяноведение*, 2, с. 100–110.

Назаренко, А. В. 2007. Киевский Митрополит Иоанн I. *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*, 3 (29), с. 76–77.

Приселков, М. Д. 1913. *Очерки о церковно-политической истории Киевской Руси X–XIII в.* Санкт-Петербург.

ПСРЛ. 1908. Т. 2. *Ипатьевская летопись*. Санкт-Петербург.

Ранчин, А. М. 2017. *Памятники Борисоглебского цикла: текстология, поэтика, религиозно-культурный контекст*. Москва.

Успенский, Б. А. 2000. *Борис и Глеб: восприятие истории в Древней Руси*. Москва.

Ужанков, А. Н. 2000. Святые страстотерпцы Борис и Глеб: к истории канонизации и написания житий. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 2, с. 28–50.

Ужанков, А. Н. 2001. Святые страстотерпцы Борис и Глеб: к истории канонизации и написания житий. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 1 (3), с. 37–49.

Федотов, Г. 1991. *Святые Древней Руси*. Москва.

Шахматов, А. А. 1908. *Разыскания о древнейших летописных сводах*. Санкт-Петербург.

Роман Луценко

провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень
Музею історії Десятинної церкви